

Az életmű értéke

Vajon lehetnek-e egyáltalán kétségeink, hogy Kornai János már évtizedekkel ezelőtt áttörte a politikai és nyelvi határokat, s műveivel világszerte átütő sikert aratott. Annyi bizonyos, hogy Kornai János tudományos életműve a magyar közgazdaságtudomány egyetlen igazán exportképes terméke. Egy olyan termékfolyam – s tegyük gyorsan hozzá: nem lezárult folyam! -, amelyre bátran hivatkozhat minden magyar közgazdász, bárhol is jár a világban: egyetemen, kutatóintézetben, könyvtárban vagy könyvesboltban. Első meggondolásra tehát értelmetlennek is tűnhet minden az életmű jelentőségét firtató kérdés.

Pedig nem az. A választ több részre kell bontanunk. Vannak olyan elemei az életműnek, amelyek teljesen áttörtek, s van, ami nem. Számokkal mérve a mérleg kedvező: két „igen”-nel szemben csak egy „nem” áll. Az „igen”-ek egyértelműek, magyarázat, utólagos értékelés szinte alig szükségeltetik. Ezért lesz rövid a vitathatatlan sikereket áttekintő két szakasz. A „nem” igényel hosszabb diszkussziót.

Kornai visszatérő módon foglalkozik a siker és a kudarc viszonyával. Ilyen – például – az a rész, ahol látszólag teljesen más kontextusban a szerző pályájának egy réges-régen lezárt szakaszát, saját kommunista múltját értékeli. „Nem hiszek abban, hogy az a kár, amit az ember élete egyik szakaszában okoz, ellensúlyozható az élet egy másik szakaszának érdemeivel... [Én] Külön számlát vezetek ezekről.” [70. o. l.] Másutt, az egykor nagy tekintéllyel rendelkező marxista közgazdász, Erdős Péter, 1970-ben élőszóban elhangzott, évtizedek múltával is sajtó bírálatát elemzi. Régen volt, és még ma is fáj! Magyarázatként egy szakmunkát idéz az emberi memória természetéről. Kimutatható – foglalja össze Kornai a holland pszichológus, D. Draaisma gondolatait -, hogy az emberi emlékezet rendkívüli élességgel őrzi meg a megaláztatás élményeit, többnyire sokkal részletesebben és pontosabban, mint a sikerek és örömök pillanatait. [241.]¹ Lehet, hogy nem minden ember ilyen, de hogy Kornai János pszichéje így működik, abban a fentiek alapján egészen bizonyosak lehetünk.

„*Mondd, János, miért vagy olyan bizalmatlan velünk szemben?*” – idézi a fiatalon elhunyt tanítvány, Farkas Kati egyszerű, és mégis sokértelmű kérdését Kornai János önéletrajzában 212. oldalán. Tulajdonképpen e kérdésnek, és Kornai válaszában a bevezetőben lenne a helye. Ott kellene megválaszolni, hogy miért nem kívánta másokra bízni életművének összefoglalását, elemzését, értékelését, mint ahogyan azt a hozzá mérhető nagy tudósok többsége tenni szokta. Erre a kérdésre azonban az Olvasó sem a könyv elején, sem később nem kap egyértelmű, könnyen idézhető választ.

A SZOCIALIZMUS POLITIKAI GAZDASÁGTANA

Kornai 30 évesen robbant be a szovjetológiába, pontosabban szólva a szocialista gazdaságok működését vizsgáló nyugati tudományos közéletbe. A diplomával sem rendelkező aspiráns az 1956-os forradalmat megelőző bő 12 hónapban folytatta kutatásait, s írta meg kandidátusi disszertációját. Az értekezés, *A gazdasági vezetés túlzott központosítása* címmel szinte egy

időben (1957-ben, illetve 1958-ban) jelent meg magyarul és angolul. Ettől a pillanattól kezdve Kornai a szocialista gazdaság elsőszámú nemzetközi szakértője, akinek művei mind a mai napig nem csak a nagy világnyelveken, de a kelet-európai és ázsiai térség nyelvein is frissiben elérhetővé válnak. Mindez számokkal is igazolható.

Az 1. táblázat néhány, az átmenet szellemi előkészítésében kiemelkedő szerepet játszó közép-kelet európai közgazdász tudományos hatására vonatkozó adatot közöl a *Social Science Citation Index* (SSCI) alapján. Látható, hogy közöttük is kimagaslik Kornai János idézettsége, akinek műveire két és félszer annyi publikációban hivatkoztak, mint a másik négy szerzőre együttvéve.

1. táblázat

Kornai János idézettsége

Név	Idézettség					összesen
	1981-85	1986-90	1991-95	1996-00	2001-03	
Balcerowicz, L.	5	7	48	89	56	205
Brus, W.	87	109	82	34	10	322
Klaus, V.	14	56	69	80	31	250
Kornai J.	283	551	682	508	306	2330
Sik, O.	35	54	24	6	7	126

Megjegyzés: a táblázatban azoknak az SSCI-ban regisztrált publikációknak a száma szerepel, amelyekben a felsorolt szerzők legalább egy publikációjára hivatkoztak.

Forrás: WARGO Közgazdasági Elemző Intézet

Mint a könyvben megannyiszor, Kornai e tárgykört illetően is kíméletlen őszinteséggel analizálja saját szellemi fejlődését. 1956 és 1989 még között nem került minden kimondásra. Volt, amit az öncenzúra nem engedett kimondani, volt, amit cenzori utasításra kellett kihagyni (pl. a *Túlzott központosítás* angol kiadásából), és volt, ami azért maradt ki, mert akkor még – naiv reformerként [284.] – maga sem látott mindent világosan. Szép példája ennek az élveboncolásnak egy 1970-re vonatkozó idézet: „Akkor még nem értettem meg azt az eléggé bonyolult összefüggést, ami a demokrácia és a gazdasági decentralizáció, illetve a diktatúra és a gazdasági centralizáció között áll fenn. Ez az érv nem csak a publikált írásaimból hiányzott, de akkori gondolkodásomra sem igen hatott.” [193. o. lj.]ⁱⁱ

Csak hogy, a szocialista világrendszer 1989/90-ben összeomlott! Van-e bármilyen relevanciája a rá vonatkozó elméleti ismereteknek 2005-ben? Van-e értéke annak a tudástömegnek, ami Kornai írásaiban fellelhető? Nem vitatva a viszonylagos leértékelődés tényét, úgy gondolom, két megfontolást érdemes szem előtt tartanunk. Egyfelől azt a tényt, hogy Kínában – és mellesleg még Kubában, Vietnamban és Észak-Koreában is – a szocialista rendszer mindmáig fennmaradt. Paradox módon, Kornai gondolatainak ottani aktualitását az bizonyítja, hogy a nagy szintetizáló munka, *A szocialista rendszer*, Kínában nem jelenhetett meg, jól lehet a kínai fordítás már réges-régen elkészült. Másfelől, nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a szocialista rendszer volt a piacgazdaság egyetlen, hosszú évtizedeken át fennmaradni és – a modernizáció szempontjából – sikereket is felmutatni képes alternatívája.ⁱⁱⁱ Éppen ezért szinte biztos, hogy a kapitalizmus jövőbeni minden újabb kritikája, és e kritika kritikája is hivatkozási alapnak fogja tekinteni a szocialista rendszert.

Mert mi is a kritika lényege? Marx óta tudjuk, hogy a szabad versenyre épülő piacgazdaság alapvető ellentmondása a tőke és a munka konfliktusa. Ma is erről van szó. Aki ezt az

ellentmondást elviselhetetlennek, emberhez nem méltónak tartja, az szükségszerűen eljut az államosítás, a gazdaság folyamataiba történő, politikai szempontok szerint megkomponált beavatkozás gondolatához. Ezért e kritika kritikája előbb vagy utóbb Kornaira is hivatkozni fog, mert az ő írásaiból érthető meg talán a legegyszerűbben és a leghitelesebben, hogy évtizedes távlatokban mérve milyen káros következményekkel jár a termelőeszközök magántulajdonának felszámolása és az egyén szuverenitásának korlátozása – bármilyen okból is ragadhatja magát erre egy ország politikai vezetése.

A PUHA KÖLTSÉGVETÉSI KORLÁT

Mint azt az „Áttörés” címet viselő 14. fejezetben olvashatjuk, e fogalmat Kornai 1979-ben használta először, amikor egy stockholmi egyetemi előadáson szinte véletlenül hozakodott elő ezzel a metaforával. Valójában azonban a gondolat gyökerei sokkal mélyebbre nyúlnak vissza. Egy 1958-ban megjelent Közgazdasági Szemle cikkben (*Kell-e korrigálni a nyereségrészesedést?*) már megjelent az alap dilemma. Helyes-e, indokolható-e, ha a gazdasági élet szereplőit az állam kárpótolja azokért a veszteségekért, amelyekről talán nem is tehetnek? Ha nem is a későbbi pontossággal és általános érvényességgel, de a lényegét már akkor megfogalmazta. Az igazi nyereségérdekeltség akkor hat teljes erejével, ha a gazdaság szereplőjét – legyen az egyén, család, vagy vállalat - nem húzzák ki a pénzügyi csávából, akár saját hibájából kerül bele, akár a körülmények szerencsétlen összejátéka folytán. Az állami kompenzáció passzivitásra szoktat – mondja Kornai -, arra, hogy nem a piacon küzdeni, hanem sírni kell az állami segítségért. [142.]

A puha költségvetési korlát (angolul: *soft budget constraint*, *SBC*) fogalma valóban áttört minden szellemi határt, bekerült az egyetemes közgazdaságtudomány vérkeringésébe. Ennek számos oka van, melyek közül talán az a legfontosabb, hogy az SBC szindróma meglehetősen elterjedt a magántulajdonon alapuló, normális piacgazdaságokban is. „Bár én, különösen a kezdetben, a vállalati magatartásban igyekeztem kimutatni a puha költségvetési korlát jelenlétét, felhívtam a figyelmet arra, hogy hasonló probléma tapasztalható más szervezetekben is, például az egészségügyi vagy oktatási intézményekben (...) Sőt, egész országok gazdaságában is érzékelhetőek a szindróma tünetei, ha megszokottá válik, hogy amennyiben egy ország pénzügyi csődbe jut, a nemzetközi pénzügyi intézmények és a pénzügyi világ közössége megsegíti.” [266.]

Ezen a ponton azonban Kornai abba is hagyja az SBC szindróma elemzését, s áttér arra a kérdésre, ami őt leginkább izgatja. Miért volt sikere ezzel a modellel, s ami ebből implicit módon következik, miért volt sikertelen a másik nagy kísérlet, az igazán fontos, nagy vállalás?

AZ ANTI-EQUILIBRIUM IGAZSÁGA

Kornai János tanítványaként bizonyára elfogult vagyok. Nem tudom, nem akarom kitörölni emlékezetemből azokat az egyetemi szemináriumokat, melyekhez kapcsolódva a hajdan volt Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem hallgatójaként először rágtam át magamat az *Anti-Equilibrium* (továbbiakban: *AE*) első olvasásra is megragadó fejtegetésein. Ma is úgy gondolom, hogy az általános egyensúly elmélet kritikája – pontosabban szólva és Kornai mai szóhasználatát idézve: az az alapgondolat, hogy *mind a piacgazdaság, mind a szocialista gazdaság aszimmetrikus rendszer, amelyben vagy a vevő, vagy az eladó van fölényben, és ezért egyikben sincs egyensúly soha* - teljesen jogos. A szerzővel együtt vallom, hogy az *AE*

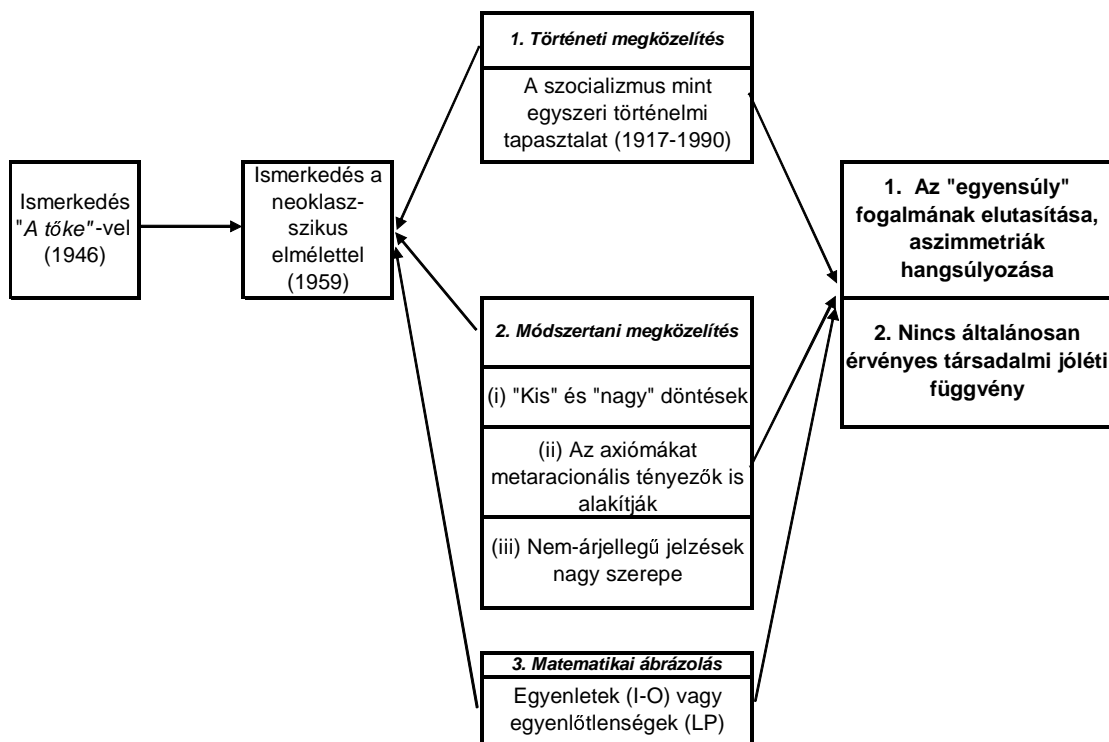
1971-es megjelenése óta eltelt évtizedek őt, és nem vitapartnereit igazolták. Nincs harmadik út, nincs olyan megoldás, amellyel össze lehet válogatni mindkét rendszer előnyös vonásait, sutba dobva vagy háttérbe szorítva a nem kívánatos mellékhatásokat. Mint azt a másutt sokszor használt Kornai-metafóra mondja, a társadalmi rendszerek között nem lehet úgy választani, mint a szupermarketben: csak azt tesszük bele a kosárba, ami tetszik nekünk. A politikai struktúra, a tulajdonviszonyok és a gazdaságot ezernyi módon átszövő koordinációs mechanizmusok lényegében már minden meghatároznak. Ha ez a három fő jellemző adott, akkor az meghatározza a rendszer többi, ugyancsak fontos vonását is. [388.]

„Az *AE* nem egy tétel a publikációs listámon. Ez volt kutatói pályafutásom legambiciózusabb vállalkozása. (...) Az *AE* nem érte el azt a hatást, amit reméltem tőle.” [208.]^{iv} Ezek a könyv magyarázatra, elemzésre szoruló kulcsmondatai. Szinte minden esemény-szál, mini-esszé terjedelemre felnövelt gondolatmenet összekapcsolható ezzel a két mondatral. A 10. fejezet utolsó oldalain – például - a szerző ismét a siker és a kudarc viszonyáról vall. Itt sorakoznak a félig kimondott, „mi lett volna, ha...?” típusú kérdések. Lehet, hogy az *AE*-mal túl sok haragost szereztem? Mi lett volna, ha az *AE* megmarad rövid esszé-formában, ahogyan először megírtam? Ha nem az általános egyensúly-elmélet, hanem az arra alapozódó egyetemi oktatást és kutatási programot állítottam volna a bíráló középontjában? Talán a hangnem radikalizmusából kellett volna még többet visszavennem? Hogy lehetséges az, hogy pályatársak megkapták a legnagyobb elismeréseket is, jól lehet a neoklasszikus elmélet bírálata során felhasznált érveket és szempontokat tőlem vették kölcsön, vagyis inkább plagizálták?^v Örökre megválaszolatlanul maradó kérdések.

Az én olvasatomban ez a rendhagyó önéletrajz – melynek angol nyelvű kiadása ,ár folyamatban van – elsősorban azt szolgálja, hogy Kornai még egyszer kifejthesse, s talán a korábbiaknál eredményesebben összefoglalhassa gondolatait a közgazdaságtani kutatás feladatairól, módszereiről, központi kategóriáiról. És ez az a feladat, amit nem bízhatott másra - a tanítványokra vagy a tanítványok tanítványaira. A neoklasszikus elmélet bírálatainak mostani rekapitulációja – ami természetesen kevesebb is, meg több is annál, mint amit az *AE* eredetileg tartalmazott - valójában több fejezeten át, de mégis jól elkülöníthetően három párhuzamos gondolatmenetben történik: egy történeti, egy módszertani és egy matematikai fogalmi keretben (**1. ábra**).

1. ábra

A neoklasszikus paradigma bírálatainak logikai váza

A kiindulópont személyes és mélyen történelembe ágyazott. „A tőkét olvasva határoztam el, hogy közgazdász leszek.”[50.] Kornait lenyűgözte a mű belső logikája és az, hogy az elemzést világjobbító szándék vezérelte. Tetszett az is, hogy Marx nem rendelte alá érzelmeinek a logikai elemzést. Nem a tőkésnek gonoszságának tulajdonította a kapitalizmus okozta bajokat, hanem a rendszer egészét bírálta.^{vi} 1946-ban vagyunk, Kornai 18 éves. Szerencséje volt, túlélte a vészorszakot – miközben szerettei, barátai iskolatársai közül sokan elpusztultak. Hivatásos pártkatona lesz, majd újságíró, és csak 1959-ben – a memoárban részletesen bemutatott kényszerek hatására – kezd hozzá a közgazdaságtan, s ezen belül a neoklasszikus paradigma (Arrow, Hicks, Samuelson, Walras, Lange) módszeres elsajátításához.

1) Történeti megközelítés. Szemben nyugati pályatársaival Kornai elsődleges, mindent meghatározó élettapasztalata a létező szocializmus világa. Évtizedeken át minden írása erről szól. A neoklasszikus közgazdasági elmélet az úgynevezett „normális” piacgazdaságok tapasztalatait leszűrve, az optimumként értelmezett egyensúly fogalmát állítja az elemzés középpontjába, és azt állítja, hogy az évtizedek során kifejlődött fogalmi készletével minden létező gazdasági rendszer leírható. A létező szocializmus világából kitekintve Kornai számára három ellenvetés adódott.

(i) Ha a gazdaságnak – definíció szerint - *muszáj* egyensúlyba kerülni, akkor a szocialista gazdaság piacain is egyensúly van. Ez ellentmond milliók napi tapasztalatának. A szocializmust az áruhiány jellemzi. Mi erre a neoklasszikus válasz? A szocialista gazdaság nem önálló entitás. Semmi más, mint egyensúlyban lévő, de gyengén muzsikáló^{vii} vagy szándékosan kialakított monopóliumok által elfuserált^{viii} piacgazdaság. Nincs tehát szükség

új elméletre, új kategóriákra, minden beleilleszhető a meglévő fogalmi keretrendszerbe. Logikailag nincs ebben semmi hiba, lehet így is használni a kategóriákat. Csakhogy, mondta Kornai egy alkalommal – talán magántársaságban, vagy egy előadásában? –, ilyen alapon azt is lehet állítani, hogy a „nyár” nem más, mint „erősen megváltozott „tél”. De ez játék a szavakkal, ami egyre kacifántosabb fogalmak használatára kényszerít.^{ix}

(ii) A kapitalista gazdaság piaca sincs minden jószág tekintetében egyensúlyban, és soha sincs olyan helyzetben, amit könnyű szívvvel lehetne társadalmi optimumnak nevezni. Különösen a munkanélküliség visszatérő probléma. Ezt már Marx is észrevette, Keynes ettől lett világhírű, s végül – tehetjük hozzá mi 2005-ben – a munkanélküliség ma is nyomasztja az egyesült Európát. Hogyan lehetséges akkor, hogy éppen a munkaerő tekintetében a szocializmusban fordított a helyzet: nem a munkaerő-felesleg, hanem a munkaerő hiánya a jellemző?

(iii) Ha a szocialista és a piaci típusú gazdaság közötti különbségek pusztán csak mennyiségi jellegűek és/vagy csak a nem különösebben fontos rész-jellemzőik különböznek, akkor az eladók piacából lehet vevők piacát is csinálni, tehát a szocializmus megreformálható. De a reformok mégsem hoztak igazi eredményt – sem Magyarországon, sem másutt.

Kornai az *AE*-ban és *A hiányban* a három fenti ellenvetés közül kettőre adott világos választ. (A harmadik kérdést – a megreformálhatóság kérdését – évtizedeken át tudatosan megkerülte.) A termelőeszközök magántulajdonán alapuló piaci rendszerben a kínálat minden részpiacon mindig meghaladja a fizetőképes keresletet, jól lehet a ténylegesen lezajló adásvételek összessége a kisebbik nagysághoz, a vásárlók pénztárcájához igazodik. Az eladott és a megvett áruk mennyisége mindig egyenlő – de ez nem nevezhető egyensúlynak, pláne nem optimumnak.^x A fizetőképes kereslet igényei szerinti termelés éppenséggel igazságtalan is lehet, hiszem – írja Kornai gondolatait átfogalmazva a filozófus Fehér Ferenc – egy ilyen rendszerben a pénzhiány miatt jogos vágyak tömege marad kielégítetlen.^{xi} Szeretjük, nem szeretjük ez a piacgazdaság normál-állapota.

Ott, ahol a termelőeszközök állami tulajdonban vannak, minden pont fordítva van: a túlkereslet, a hiánygazdaság a jellemző normál-állapot, nem pedig „a kínálat egyenlő a kereslettel” szituáció. Végeredményben itt is a rövidebb oldal elve érvényesül: csak annyi árut adnak el, amennyi rendelkezésre áll. Akinek nem jut – hiába van rá pénze –, nem kap semmit. És nem csak a kereslet és a kínálat egymáshoz viszonyított arányáról van szó! A szocialista gazdaságban az előállított termékek jórészt satnya minőségben készülnek, kicsi a változatosság, s ami kapható, azért is sorba kell állni. Továbbá, a helyzet még rosszabb annál is, hogy mindenből hiány van: a megtermelt javak egy része felesleges, eladhatatlan, tehát egyszerűen van hiány és felesleg. Ennyiben az „általános”, minden piacra egyidejűleg kiterjedő egyensúly fogalma, amely a többletek és a hiányok egymást matematikai értelemben kioltó kiegyenlítődésein alapul, még inkább félrevezető.

A piacgazdaság sem fenéig tejfel, s távolról sem csak a munkanélküliség miatt! A tőkés magántulajdon talaján a társadalom gazdagokra és szegényekre történő kettéválása szükségszerű, s különösen a szegényebb országokban ezek a különbségek drámaian nagyok szoktak lenni. Ehhez képest a szocialista társadalom kétségtelenül az egyenlőség világa. Ráadásul a piacgazdaság képmutató is, amit – egyebek mellett – a burzsoá és a *citoyen* Marx óta jól ismert ellentét-párja példáz. A polgári társadalom piacgazdasági keretek között nap mint nap újratermeli azokat a helyzeteket, melyekben az üzletemberek tökéletesen normálisnak tekintik azokat a döntéseiket, amelyeket állampolgárként maguk is erkölcsbe ütközőnek, visszataszítónak minősítenek.

Fő jellemzőként tehát sem az egyik, sem a másik rendszer leírásakor nem helyes az egyensúly és az optimum fogalmait használni. Valójában mindkét társadalmi rendszerre az aszimmetrikus és a sok szempontból nem kívánatos állapotok^{xii} tömege a jellemző. Vagy hiány van, vagy túlkínálat. Vagy az eladó van fölényben a vevőkkel szemben, vagy a vevő a korlátlan úr.^{xiii} Mindkét rendszernek vannak előnyei és vannak hátrányai, de sem az előnyök, sem a hátrányok nem kapcsolhatók össze okságilag a gazdaság (fő)szereplőinek jó vagy rossz szándékaival. A szocialista vállalatok vezetői hiába szeretnének elegendő mennyiségű, jó minőségű árut termelni – a végeredmény mindig a hiány, a satnya minőség lesz. A másik oldalon, a tőkésvállalatok vezetői lehetnek ugyan megértők a kevésbé munkabíró, kevésbé tehetséges, ámde tisztességes munkások iránt – ha nem megy az üzlet kénytelenek megválni a feleslegessé vált munkaerőtől. A kapitalizmusban a vevők kegyeiért folytatott verseny az, ami kikényszeríti a technikai fejlődést, a napról napra javuló, időnként pedig forradalmian új termékek piacra hozatalát. De ugyanakkor az örökös rivalizálás, a nyaktörő verseny az, ami a munkavállalók szemszögéből nézve emberhez nem méltó kizsákmányolásnak, a nem-közgazdász átlagember szemében anarchiának látszik. Kornai gondolatait ismertetve, a filozófus Fehér Ferenc ezt az ellentmondást „kisebbfajta csodának” nevezte, merthogy a kapitalista gazdaság a szűkösséget, az örök ontológiai átkot, a mindig telhetetlen vágyaink és mindig korlátos erőink összevetéséért ránk mért metafizikai büntetést – vagyis a Paradicsomból való kiűzetést – hajtóerőként, a gazdasági motiváció választott, „szabad” elveként tudta és tudja megjeleníteni.^{xiv}

2) Módszertan. Az életmű gondolati rekapitulációját tartalmazó mostani könyvében Kornai három módszertani érvelés-láncot használ az egyensúly-elmélet bírálatakor.

(i) A szokásos közgazdasági elmélet középpontjában a fogyasztók és a termelők rutin döntései állnak. Kisebb-nagyobb összegekért minden nap vásárolunk valamit, a termelést irányító vezetők naponta, sokszor óránként döntenek a termelés növeléséről, vagy csökkentéséről. Az angol nyelv szóhasználatából építkező mikroökonómia ezeket az ismétlődő, kis döntéseket nevezi határdöntéseknek. Ezzel szemben Kornai az ismétlődő és a nem-ismétlődő döntések közötti alapvető különbséget hangsúlyozza. Élete példájából öt olyan döntést emel ki, amelyek visszafordíthatatlan, megmásíthatatlan nagy döntések (szakít a kommunista párttal, nem emigrál, a politika helyett a tudományt választja, szakít a marxizmussal, elindul a nyugati közgazdászok versenyében). Nyilvánvaló, hogy ehhez hasonló nagy döntésekre minden önreflexióra képes ember tud példát mondani saját életéből. „*Natura non fecit saltum*”, azaz a természetben nincsenek ugrások – olvasható a mottó a neoklasszikus közgazdaságtan korai alapművében, Alfred Marshall (1890) *Principles of Economics*-ában. Ez azóta is kikezdehetetlen fundamentuma a *mainstream* közgazdaságtannak. Ezzel a hagyománnyal áll csatában tehát Kornai, amikor a „kis” döntésekkel szemben a „nagy” döntések, az ugrások jelentőségét hangsúlyozza. Könnyű lenne Kornai érvelését visszautasítani, ha a „nagy” döntések kategóriája csak a nem-gazdasági jellegű, tehát politikai vagy etikai választásokra vonatkozna. (Pl. Ne ölj!) De éppen, hogy nem erről van szó!^{xv}

A „nagy”, a nem ismétlődő egyszeri döntések fogalma nélkül nem lehet értelmezni a piacgazdaságokra oly mélyen jellemző újításokat, innovációkat, a termelést forradalmasító technológiai változásokat sem. Kornai *A kommunista kiáltványra* és Schumpeter (1912) munkásságára, azaz a közgazdász szakmában közismert okfejtésekre hivatkozik: a piacgazdaság legfőbb erénye a verseny, s ez egyszerre oka és következménye is a technikai haladásnak, az állandó újításnak.^{xvi} Valójában könnyen érthető, s nem is különösebben új ellenvetésről van itt szó – és mégsem nyert elfogadást, mert szembe ment a neoklasszikus hagyománnyal.^{xvii}

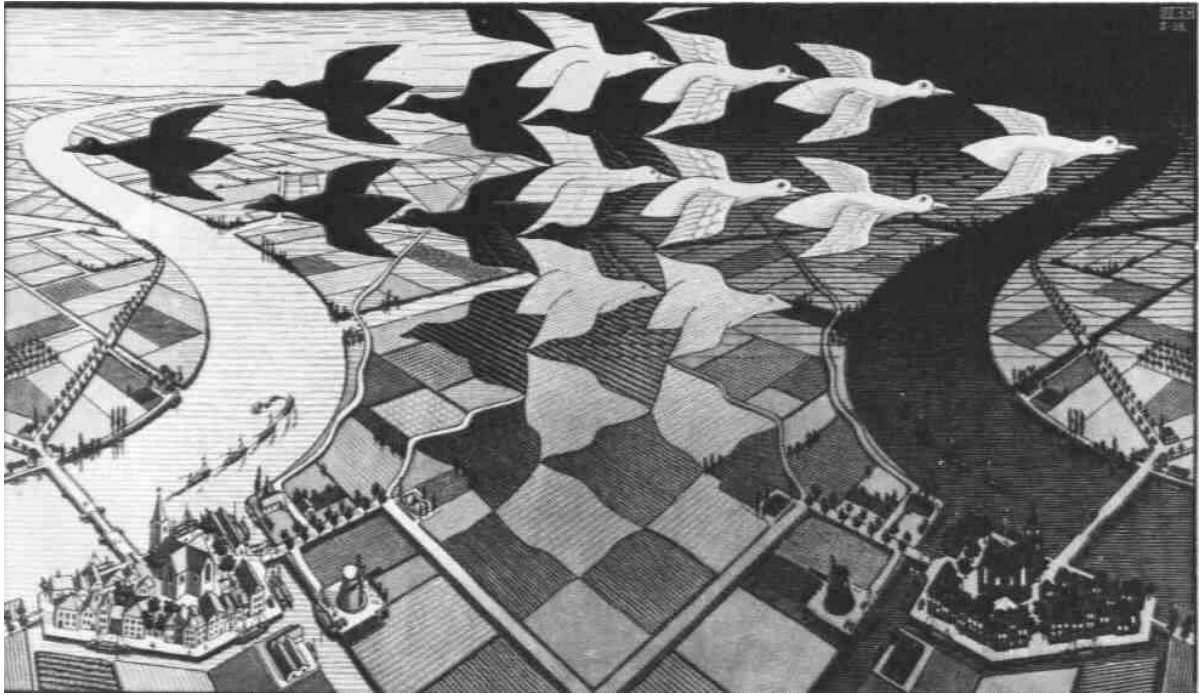
Ezen a ponton érdemes egy kiegészítést fűzni az érveléshez. Kornai az *AE* kudarcát elemezve nem tér ki arra a kézenfekvő megfontolásra, ami a neoklasszikus közgazdaságtan angolszász kulturális gyökerei, illetve a fentebbi példában idézett német szerzők – Marx és Schumpeter – egyidejű felemlegetésével szinte magától adódik. A XXI. század első évtizedéből visszatekintve meglehetősen szembeötlő élettapasztalat-különbség választja el egymástól az angol-amerikai, illetve a kontinentális Európa szellemtudományát. Bármilyen furcsán is hangzik első hallásra, az európai kontinens bármely országával összehasonlítva nemcsak Angliára, de az Egyesült Államokra is a változatlanság, az intézményi stabilitás jellemző. Az angol társadalompolitikai berendezkedése – az alkotmányos monarchia – háromszáz éves múltra tekint vissza, és az amerikai alkotmány is kettőszáz esztendő keretrendszerrel jelent. Ehhez képest Európa nyugati felében is – gondoljunk csak a két legfontosabb országra, Németországra és Franciaországra – a ma élő nemzedékek életében szinte évtizedenként változott az alkotmányos berendezkedés, mozogtak a határok, változott a jogrend. Ha pedig Európa keleti felére gondolunk – és Kornai ennek a régiónak a szülőtte -, akkor még markánsabbak az egyetlen emberöltő alatt lezajlott változások. Ilyen szemüvegen keresztül vizsgálva az *AE* amerikai és angol fogadtatását már könnyebb megérteni, hogy ott miért tartja magát oly kimozdíthatatlan erővel a kis döntésekre, kis lépésekre épített marshalli hagyomány.

(ii) Megint csak saját élettörténetéből vett példákkal magyarázza Kornai, hogy mi a baja a neoklasszikus paradigma kiinduló feltételezéseivel. Odáig rendben van a dolog, hogy a tudomány dedukcióra épül, s a logikai modell használata során meghatározott axiómákból indulunk ki. Az is rendben van, hogy a gazdaság szereplőiről racionális (önerdekkövető) magatartást feltételezünk, vagyis azt, hogy adottnak tekintett korlátozó feltételek mellett, széles értelemben vett költség-haszon szempontok alapján optimalizálnak.

Csak hogy, az egyének viselkedési preferenciáit, döntéseit – írja Kornai a kommunizmus eszméjével való szakítását magyarázva - „nem csupán a tiszta ész alakítja ki, hanem elég jelentős részben metaracionális tényezők: hitek, előítéletek, kívánságok, vágyak, erkölcsi ítéletek. A metaracionális tényezők az ajtónálló szerepét játsszák; meghatározzák, hogy melyik ajtó táruljon ki egy gondolat vagy egy benyomás beáramlása előtt, és melyik maradjon zárva.” [67.] De ha a korábban adottnak vélt feltételek egy része megváltozik – s ennek általában személyhez, egyedi történésekhez és/vagy megint csak metaracionális tényekre visszavezethető okai vannak –, akkor ugyanazok a korábban felhalmozott tapasztalatok, az adottnak tűnő korlátok mibenléte, keménysége egyszerre csak másként látszik. Az ok-okozati láncok egészen másképpen rajzolódnak ki, mint korábban. Bármennyire is kívánatos és – a neoklasszikus tudományfelfogás szerint - „illendő” is lenne, a tények és az ok-okozati elemzés éppen a legfontosabb közgazdasági kérdések tekintetében nem választhatók el mereven egymástól. Érveinek alátámasztására Kornai M. C. Escher holland művész egyik híres, a pszichológiai szakirodalomban gyakran idézett képére utal. Első ránézésre a képen fekete madarak repülnek jobbról balra. De ha jobban megnézzük, akkor úgy is láthatjuk, hogy nem fekete, hanem fehér madarak repülnek, méghozzá balról jobb felé (**2. ábra**).

2. ábra

M. C. Escher: Nappalok és éjszakák

(iii) Az AE – és a 70-es években született más Kornai-művek – újszerű módszertani kezdeményezése az volt, hogy felhívták a figyelmet a nem-ár jellegű információközlések fontosságára. A neoklasszikus elmélet középpontjában – megint csak Marshall óta – az árjelzések állnak. És ebben persze sok igazság van. Kétségtelen, hogy az árak és mennyiségek összekapcsolása termékeny elgondolás volt Marshall részéről, amivel számtalan gazdasági és nem-gazdasági jelenséget jól meg lehet magyarázni. Az árak változása általában megváltoztatja mind a kereslet, mind a kínálat nagyságát – egyszóval hat a racionálisan viselkedő gazdasági szereplőkre. Csakhogy, vetette fel a kérdést Kornai, hogyan tudjuk megmagyarázni azt, hogy a szocialista gazdaságban a vállalatok viselkedését alig-alig befolyásolják az árak. Sőt, hogyan lehet megmagyarázni azt a tényt, hogy a gazdaság – „normális” piacgazdaság is! – tele van nagy- és óriás-vállalatokkal, amelyeken *belül* az árak szintén nem játszanak meghatározó szerepet. Miért kellene az ilyen vállalatokat „fekete doboz”-nak tekinteni? Ezeknek a kérdéseknek a taglalásával is jó irányban tapogatózott az AE.

3) Matematikai ábrázolás. Kornai szerint a neoklasszikus, egyensúlyi modellek olyan matematikai módszereket implicálnak, amelyek a gyakorlati döntéshozók számára használhatatlanok. Kornai a 60-as évek első felében – Lipták Tamás matematikussal termékeny módon együttműködve – a textilipar számára tervezési-programozási feladatokat végzett. Ekkor kerültek szembe azzal a dilemmával, hogy a valós gazdasági szereplők viselkedésének matematikai leképezésére az egyenletrendszerek, vagy inkább az egyenlőtlenség-rendszerek alkalmasak. Mint oly sokszor, az elméleti, a gyakorlati és a technikai korlátok adta lehetőségek itt is keveredtek. Az egyenletrendszerekkel való modellezés a marxista hagyományban gyökerezik (ez az ún. input-output módszer), az egyenlőtlenségek alkalmazása a neoklasszikus hagyományokból is eredeztethető lineáris programozás sajátossága. Kornait riasztotta az egyenletek formájában leképezett világ determinizmusa. Ha adott a végső felhasználás vektora (azaz, hogy az egyes végtermékekből milyen mennyiségre van szükség), akkor egyértelműen meghatározott az

ezzel összhangban lévő termelés és a termelés technológiája is. Ezzel szemben a lineáris programozás a választás lehetőségét sugalmazza. Egy előre megszabott felső korlát alatt (vagy éppen egy alsó korlát felett) a gazdasági vezetők meghatározhatják, hogy többet vagy kevesebbet termelnek. A vállalati vezetők – adott esetben a textilipar vezetői – választhatnak, s ezért választanak is. Egyáltalán nem mindegy, hogy az ágazat vezetői a meglévő technikát fogják konzerválni és aránylag szerény beruházással csak a termelés volumenének növelését erőltetik, vagy inkább nagy beruházási költséggel és importtal a termelékenység növekedését és a minőség javítását helyezik előtérbe, elfogadva a kisebb volumen-növekedést.^{xviii}

* * *

Az a látszólagosan elvont küzdelem, amelyet Kornai majd négy évtizede az egyensúly fogalmának használata kapcsán vív, végeredményét tekintve fontos gyakorlati következtetésekhez is vezetett. Érdekes módon erre vonatkozó gondolatait Kornai nem a „kudarc” fejezetbe építette be, hanem abba a részbe, ahol életének egy korábbi szakaszáról, a matematikai programozásról van szó (8. fejezet). Itt és ebben a megközelítésben kerül megfogalmazásra az a gondolat, hogy az általános egyensúly kategóriájának elvetéséből következik az egyértelműen meghatározható társadalmi érdek, a minden társadalomra érvényes, egyetlen „jóléti függvény” elvetése is.

Mint már erről fentebb szó esett, a neoklasszikus paradigma szerint az általános egyensúly állapota egyben optimális állapot is, ami úgy értendő, hogy adott feltételek mellett nem lehet tovább úgy javítani a társadalom bármely egyes tagjának helyzetét, hogy az ne rontaná ennél nagyobb mértékben egy másik emberét.^{xix} Amikor a neoklasszikus gazdaság modellrendszerében „kis” döntésekről, vagy határdöntésekről van szó, akkor mindig parciális elemzést végzünk. Ez azt jelenti, hogy a „kis” lépések hatását úgy vizsgáljuk, hogy eközben minden egyebet változatlanul tekintünk. Ez a két módszertani megoldás össze is függ egymással. A „kis” változások hatását valóban akkor lehet a legjobban vizsgálni, ha eközben minden más hatástól eltekintünk. Az alma áremelkedésének hatását – például – úgy vizsgáljuk, hogy feltételezzük, hogy eközben sem a többi gyümölcs ára nem változik, és nem változik a vásárlók jövedelme sem.

Gondolatilag ez az a pont, ahol Kornai – és a *GE* olvasói számára – világossá vált, illetve válik, hogy a kritika éle részben arra irányul, amit az általánosan elfogadott tankönyvek – elsősorban Samuelson munkásságának hatására – *a makroökómia mikroökómiai megalapozottsága* néven említenek. Kétségtelen, óriási a csábítás arra, hogy a mikroökómiai fogalmait, módszereit és tételeit egy-az-egyben átemeljük a makroökómiaiba. Így minden egyszerűnek, logikusnak látszik. Kornait azonban saját kutatásai már a 60-as években arról győzték meg, hogy hiba a társadalmat (akárcsak egyetlen országot is!) homogén egységnek – azaz egyének pusztá halmazának – tekinteni. Addig, amíg az elemzés a mikroökómia keretén belül marad, érthető és tartható az a megközelítés, amely mindenütt csak mennyiségeket és árakat lát. Ebben a fogalmi keretben értelmes absztrakció a mennyiségek és árak egymáshoz való igazodása során az egyensúly és az optimum feltételezése is. Csakhogy, amint átlépünk a makroökómia világába, ahol már nem csak a mennyiségek és az árak alakulása, hanem az intézmények működésének mikéntje is fontos, egyszerűen tarthatatlanná, mi több a hétköznapi gondolkodásnak is ellentmondóvá válik az optimum fogalma. Miért is lenne optimális egy-egy ország jogrendje vagy vállalati struktúrája?

Az emberek véleménye minden társadalomban megoszlik abban, hogy mit tekintenek saját érdeküknek, mit minősítenek jónak, jobbnak vagy legjobbnak, hogyan képzelik a költségek és hasznok megoszlását a jelen és a jövő generációi között (már ha gondolnak erre

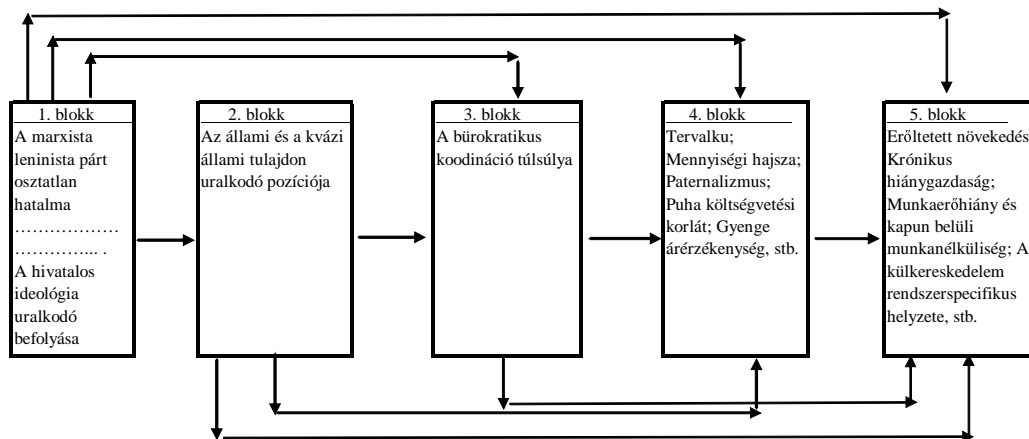
egyáltalán). Mint azt már egy XVIII. századi francia filozófus szellemesen megjegyezte, nem lehetünk egy időben a csatatér valamennyi pontján, ezért öncsalás azt hinni, hogy a küzdelem valamennyi lehetséges szereplőjének és nézőjének valamennyi helyzetét egyetlen homogén elméletbe sűrítjük^{xx}. Bármely korban igaz az – és most Kornai szavaihoz térünk vissza –, hogy a rendszer egésze több mint az egyének összessége. Az egyének igényeinek összehangolása általában nem vezet valamiféle nyugvópontra, mindenki számára kívánatosnak tűnő optimumhoz. Ez a folyamat konfliktusokkal jár, s ezek a konfliktusok – sok áttételen keresztül – szükségszerűen a politika szférájában dőlnek el. Nincs és nem is lehetséges olyan elméleti modell, amelynek végeredménye alapján bárki kijelenthetné, hogy ez és ez a termékszerkezet, ez és ez a ráfordítás-struktúra eredményezi a társadalmi jóléti függvény maximumát, tehát ennek megvalósítása a társadalmi érdek.^{xxi} Nem lehet kiszámítani vagy megtervezni a kapitalizmus és a szocializmus, a magántulajdon és a verseny, illetve a köztulajdon és a centralizált döntések megfelelő arányát – annál az egyszerű oknál fogva, hogy nem létezik ilyen rögzített arány.^{xxii}

A stabil, békés Amerikából nézve kézenfekvőnek tűnik, hogy minden társadalmi változás mögött egyének kiszámítható érdekeit kell keresni. A XX. század két nagy európai kataklizmáját – a kommunista rendszert és a fasizmust – átélve azonban Kornai számára sem a mikroökonómia alapfeltevése szerinti önérdékkövető racionalitás, sem a makro-szintű végeredmény kiszámíthatósága nem tűnik bizonyosságnak. Élete során túl sok ellenpéldát látott. Nem csak az önérdék határozza meg az emberek viselkedését. Az is számít, hogy mit gondolnak, miben hisznek. „Életem egész munkássága értelmét vesztené, ha nem lennék meggyőződve arról, hogy a gondolatnak van ereje.”[15.]^{xxiii} Lehet persze úgy érvelni, hogy – mint erre fentebb egy más összefüggésben utaltunk –, hogy a költség-haszon elemzés határait kényünkre-kedvünkre tágítjuk. Ezzel a trükkel kétségtelenül eltűnik minden gondolat, minden eszmeiség és csak a pusztá érdek marad a színpadon. Ilyen módon felépítve az érvelést, azt is mondhatjuk – például –, hogy a Rákosi-féle vezetés részéről racionális gazdasági döntés volt megkísérelni Magyarországot a vas és acél országává tenni, mert ha ez ellen ágáltak volna, akkor Moszkva páros lábbal rúgta volna ki a Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottságának minden tagját, megromlottak volna a magyar-szovjet gazdasági kapcsolatok, s ez ártott volna a magyar gazdaságnak. Lehet így is érvelni, de ez játék a szavakkal, hasonló a fentebb idézett évszak-definícióhoz.

A neoklasszikus modell általában összekapcsolja a „kis” lépések módszerét a parciális elemzéssel, azaz az egyidejűleg lehetséges milliányi egyéb változást tudatosan figyelmen kívül hagyja. Ez az eljárás az egyetemi oktatásban megvilágító erejű hatással bír, s egy-egy modellvizsgálaton belül alkalmas a részösszefüggések számszerű illusztrációjára is. De ezek a modellek az ok-okozati kapcsolatokat általában csak egyirányú folyamatként tudják értelmezni. A körülöttünk lévő gazdasági rendszereket azonban közvetett és közvetlen hatások, visszacsatolós mechanizmusok és a folyamatok kumulációja formálja. Vegyük példaként a klasszikus szocialista rendszert! Ebben a működésben fellelhető oksági kapcsolatok fő irányát Kornai a következőképpen ábrázolta (**3. ábra**).

3. ábra

A klasszikus rendszer koherenciája, a kauzalitás fő iránya

Forrás: *A szocialista rendszer* 15. 1 ábra, 381. o.

Az ábra balról jobbra haladva mutatja az oksági kapcsolat fő irányát. A nyilak azt szemléltetik, hogy egy-egy jelenségcsoportra nemcsak a megelőző – azaz csupán egy réteggel mélyebben fekvő – jelenségcsoport hat, hanem valamennyi mélyebb tényező is közvetve vagy közvetlenül befolyást gyakorol.

Hogy nem csak őszinte, fontos, de aktuális is mindaz, amit Kornai egyensúly-kritikája számunkra örökül hagy, azt talán érdekes lehet Magyarország és az Európai Unió (EU) kapcsolatrendszerének példáján is végiggondolni. Egy konkrét gazdaság, mint a mai Magyarország, vagy az EU egyidejűleg 20-30 makroökonómiai mutatóra és legalább ennyi nehezen számszerűsíthető társadalmi jelzőszámra figyel egyszerre - a kutatás-fejlesztéstől a romák beilleszkedéséig. Egy ilyen bonyolult rendszerben nyilvánvalóan nem értelmezhető az egyensúly, az optimum fogalma. Ennek a legalább 50-60 szempontból álló célrendszernek számtalan olyan kombinációja van, amely tartósan is fennmaradhat.^{xxiv} Természetesen annak van értelme, hogy a tapasztalati értékek átlagos értékét figyeljük – éppen ezt teszik a nemzeti statisztikai hivatalok -, de ezek az átlagok nem fejeznek ki semmiféle egyensúlyt vagy optimumot. Miért volna – például – egyensúlyinak mondható a francia GDP elmúlt 15 évben tapasztalt, átlagos 1,8%-os növekedési üteme, vagy az ugyanezre az időszakra számított 7,9%-os német munkanélküliségi adat. A valóságban csak olyan gazdasági helyzetek és intézményi megoldások között választhatunk, amelyek mindegyike tökéletlen valamilyen szempontból. Minden megoldás, minden változtatás előnyök és hátrányok együttállását, illetve új előnyök és új hátrányok kialakulását jelenti. Az egyensúly és az optimum kategóriája inkább akadály, semmint segítője gondolkodásunknak. A világ nem tökéletes és nem is tehető azzá.

BEKERÜLNI A MAINSTREAM-BE

A modern közgazdaságtan – most ne bonyolódjunk a miértek kifejtésébe – alapjában véve az amerikai elit-egyetemek belvilágát jelenti. Minden, ami igazán fontos, az ott születik, vagy ha nem, akkor oda telepítetik. Ami bekerül az amerikai egyetemi tankönyvekbe, akár alap-, akár haladó fokon, az részévé válik a tudomány főáramának, a *mainstream*-nek, ami nem, az szinte nem is létezik a világ más egyetemein sem. Kornai – elsősorban a szocializmussal

kapcsolatos kutatási miatt – meghívást is kapott ebbe a világba. Közel két évtizedet a Harvard Egyetem professzoraként töltött el. És még így sem sikerült az *AE* gondolatait átvinni, elfogadtatni! Egyelőre.

Ha Kornai munkásságának egészét a tudományos közösség egésze nevében a svéd akadémia Nobel díjjal ismerné el, az szinte automatikus garanciát jelentene arra, hogy az életmű egészének elismertsége okán a neoklasszikus elméletet bíráló gondolatai is helyet kapnak az egyetemi tankönyvekben, s évtizedeken át ott is maradnának. Pontosabban szólva, ma már nem az a kérdés, hogy ez megtörténik-e, hiszen sokféle más néven (pl. intézményi közgazdaságtan, kísérleti közgazdaságtan) az általános egyensúly-elmélet és a neoklasszikus paradigma kritikája már részben beépült a főáram gondolatmenetébe is. A kérdés az, hogy Kornai megközelítése, az *AE* érvrendszere megkapja-e az őt szerintem jogosan megillető helyét.

Erre meg van az esély. Az a problémakör, ami Kornai Jánost máig leginkább foglalkoztatja, s amelyen keresztül végül eljutott a neoklasszikus közgazdaságtan bírálatához is, ma is aktuális. Bármerre is tekintünk szét a világban – vizsgáljuk akár a poszt-kommunista országokat, az EU-t, vagy Afrika és Ázsia fejlődő országait – mindenütt azt találjuk, hogy az állam ezernyi módon beavatkozik a tulajdonviszonyokba, a piacgazdaság napi működésébe. Ennek a beavatkozásnak a mértéke, helye országonként is nagyon különböző, és időben is hullámzik. A hatékonyság és az egyenlőség, a stabilitás utáni vágy és az élenjáró országok mielőbb utolérése olyan konfliktus-párok, amelyekről – minden eddigi tapasztalat szerint – egyetlen ország sem szabadulhat meg. Az ezzel kapcsolatos közgazdasági dilemmák elemzésében, leírásában és megértésében Kornai János eredményei világviszonylatban is kimagaslóak, talán páratlannak is mondhatók. *A gondolat erejével* az idáig vezető utat világítja meg. Letehetetlen könyv.

JEGYZETEK

ⁱ Mindez rimel egy csodálatos József Attila szakaszra is: „a fájdalom ágai benned,/mint mindenben, elkövesednek/az aláomló évek, évadok,/rétegek, szintek és tagok/óriási nyomása alatt.” (Magad emésztő...)

ⁱⁱ Heller Ágnesnek van egy pofon egyszerű magyarázata e „bonyolult” összefüggésre. Mindkét rendszer lényegét tekintve mennyiség orientált és érzéketlen a minőségre. „Mennyi pénzed van?” – ez a piacgazdaság alapkérdése. „Hányan vagytok?” – ez meg a demokráciáé.

ⁱⁱⁱ Vö. Francis Fukuyama: „A történelem vége?”, Világosság, 1990. jan.

^{iv} Ezt az állítást többféleképpen is lehet számszerűsíteni. Elég egy rövid ujjgyakorlat az internet keresőjével, hogy megállapítsuk, ha Kornai nevét a *soft budget constraint*-tal párosítjuk, akkor több mint 30-szer annyi találatunk van, mintha a Kornai nevére az Anti-equilibrium kifejezéssel együtt kerestünk rá (9270:289, Google, 2005. okt. 3.). A már idézett Wargo intézet interneten is megtalálható tanulmánya Kornai három nagy könyvének (*AE*, *A hiány* és *A szocialista rendszer*) idézettségét mutatja be az SSCI 1975-2002 adatai alapján. Az ebből leszűrhető következtetések egyeznek a fentebb mondottakkal.

^v Hogy Kornai ki(k)re, gondolhatott, talán sohasem fogjuk megtudni. Nekem erről soha sem beszélt. De azért érdemes találgatni. Kornai lábjegyzetbe szorult leírása [204.] leginkább a világszerte ünnevelt amerikai közgazdászra, Joseph E. Stiglitzre illik. Stiglitz 2001-ben kapott Nobel díjat. Ünnepi előadásának írásos változatában és a hozzácsatolt terjedelmes irodalomjegyzékben Kornai neve sehol sem kerül említésre. Kornainak – bár ezt sem nem említette soha – nagyon fájhatott az is, hogy abban az évben a kitüntettek méltatását a svéd Akadémia nevében az a Jörgen W. Weibull celebrálta, akivel ő a 70-es években együtt dolgozott.

^{vi} A közgazdászok fiatal nemzedéke számára, akik nem töltöttek éveket a marxi életmű tanulmányozásával, s akikben ezért nem rögződtek mélyen a sokszor idézett marxi „alapmondatok” érdemes e helyütt szó szerint is felidézni *A tőke* I. kötetének előszavában fellelhető marxi megfogalmazást: „személyekről itt csak annyiban van szó, amennyiben azok gazdasági kategóriák megszemélyesítői, meghatározott osztályviszonyok és –érdekek hordozói.” (MEM, 23. k. 9. o.)

^{vii} Az AE egyik leghevesebb bírálója, a Kornaihoz hasonló személyes tapasztalatokkal rendelkező csehszlovák Klaus-Triska szerzőpáros pontosan ezt az ellenvetést így fogalmazta meg: „egy rendkívül kevésbé hatékony rendszer is lehet egyensúlyban”. Vaclav Klaus – Dušan Třiska: „Kornai János és a posztszocialista átalakítás”, BUKSZ, 1994. tél, 481. o.

^{viii} Ld. Ambrus-Lakatos: „Hozzászólás Kornai János előadásához, in: Gál Róbert Iván – Szántó Zoltán (szerk.): Cselekvésemélet és társadalomkutatás, Bp. Közgazdasági Szemle Alapítvány, 2003.

^{ix} Ez a definíciós vita adta az ún. disequilibrium iskolával folytatott, egy évtizeden át tartó polémia lényegét. Ld. *GE* 13. fejezet.

^x Kornai nem említi, de a közgazdaságtani és gazdaságtörténeti tankönyvek kedvenc példája, hogy az 1929-33-as túlermelési világválság idején a brazil termelők inkább a tengerbe öntötték az eladhatatlan kávé, mintsem, hogy ingyen adják oda a (nem-fizetőképes) rászorulóknak. Hasonló okokból használták mozdonyok fűtésére az eladhatatlan gabonát.

^{xi} Heller Ágnes – Fehér Ferenc: *A modernitás ingája*, 1993. T-Twins Kiadó, 173. o.

^{xii} Ebből a megközelítésből érdemes újraolvasni Stiglitz már említett Nobel-díj előadását – szinte másról sincs szó, mint a gazdaság aszimmetrikus természetéről. Egyébként a Stiglitz honlapján megtalálható számtalan tanulmány, cikk és interjú szövegben sehol nem kerül említésre az AE vagy akárcsak Kornai neve (ld. <http://www3.gsb.columbia.edu/faculty/jstiglitz/papers.cfm>)

^{xiii} A népi folklór szerint Amerikában már az első munkanapon azt tanítják meg minden boltos segédnek, hogy „*The customer is the king*”.

^{xiv} Heller – Fehér id. mű 166. o.

^{xv} Érdekes és aktuális példája a nagy és kis döntések egymás mellett élésének az a válasz, amit az izraeli és az amerikai társadalom adott a terrorista merényletekre. Ahhoz képest, amennyivel a terrorista merényletek megnövelték az autóbusz-használat, vagy a kávéházi teraszon való ücsörgés kockázatát Tel Avivban, vagy a repülés kockázatát bárhol az Egyesült Államokban, a mért forgalom csökkenés irracionális mértékű. Mintha az emberek képtelenek lennének a költségek és hasznok reális felmérésére. A részletesebb vizsgálatokból azonban kitűnt, hogy valójában nincs olyan, hogy „az” emberek viselkedése. Másképpen viselkednek azok, akik számára az autóbusz-használat, a kávéháza járás vagy éppen az Amerikán belüli repülés rutinszerű kis döntés (az ő viselkedésüket a terrorizmus alig befolyásolta), és másképpen azok, akik csak alkalmászerűen, ritkán utaznak busszal Izraelben, vagy ülnek repülőgépre Amerikában. Ez utóbbiak számára ez nem-rutin döntés, ők radikálisan csökkentették a buszhasználatot, a kávéháza járást stb. Ezt a

valójában könnyen érthető, logikus viselkedési különbséget meg lehet magyarázni a neoklasszikus paradigma fogalmaival is – de nagyon komplikált lesz. Ld. a Nobel-díjas G. Becker nagy visszhangot kiváltó, internetről is letölthető tanulmányát: G. Becker – Y. Rubinstein: „Fear and the Response to Terrorism: An Economic Analysis”. Kézirat.

^{xvi} J. Schumpeter (1883-1950) hagyatékából nem régen – Kornai könyvének megjelenését követően – előkerült egy kézirat, amelyben számos olyan megfogalmazás szerepel, amely még a korábban ismert szövegeknél is közelebb áll Kornai itt idézett módszertanához. A fejlődést itt Schumpeter úgy definiálta, mint „átmenetet az egyik norma rendszerből a másikba, melyet azonban nem bonthatunk végtelen kis nagyságú lépésekre.” Ennek az elemzésének kulcs fogalmai: bizonytalanság, újdonság, ugrás. Ld. *Journal of Economic Literature*, 2005. márc. 108-120. o.

^{xvii} A főárambeli gondolkodás nem fogadta el ezt az érvelést Kaldor-tól sem, pedig ő az angliai Cambrdigeből, az Adam Smith-i és marshalli hagyományokhoz kapcsolódva próbált érvelni. 1972-es – Kornai AE-t követő és arra hivatkozó – írásában kritikáját arra hegyezte ki, hogy milyen súlyos hiba a piac szerepét az elemzésben pusztán az allokációs funkcióra korlátozni, és elfeledkezni a piacok kreatív funkciójáról. Kaldor írását (Az egyensúlyi közgazdaságtan alkalmatlansága) ld. magyarul Kádor Miklós: *Gazdaság-elmélet – gazdaságpolitika*, Bp. KJK, 1989.

^{xviii} Természetesen az AE-ban még számos más fontos érv is szerepel a neoklasszikus paradigma bírálatában. Ezek közül kettővel – ti. a növekvő hozadék lehetőségének kizárásával, illetve a tőkésvállalatok belső strukturális differenciáltságának figyelmen kívül hagyásával, és e két módszertani probléma gyakorlati következményeivel egy korábbi írásomban foglalkoztam. Ld. Mihályi P.: „Privatizáció és globalizáció – avagy az Anti-equilibrium újrafelfedezés”, *Közgazdasági Szemle*, 2000. nov.

^{xix} Ez az ún. Pareto optimum. V. Pareto (1848-1923) az általános egyensúly elmélet alapító atyjának tekinthető és már többször említett Leon Walras (1834-1910) tanítványa volt.

^{xx} Vö. Heller – Fehér id. mű 8. o.

^{xxi} Kornai itt még egy rövid kitérőben és egy lábjegyzetben utal arra az elmélettörténetileg fontos tényre, hogy az 1960-as évek elején körvonalazott sejtését nagyjából vele egy időben az általános egyensúly elmélet modernkori pápája K. Arrow precízen is megfogalmazta. Itt az ún. lehetlenségi tételről van szó, ami azt fejezi ki, hogy nincsen olyan egyértelmű demokratikus döntéshozatali eljárás, amely közös jóléti függvénybe egyesíthetné az egymástól eltérő egyéni preferenciákat. Attól függően, hogy a demokratikus döntéshozatal milyen sorrendben teszi fel az egyéneknek a választási lehetőségekre vonatkozó kérdéseket, más és más végeredmény adódik.

^{xxii} Vö. Heller – Fehér id. mű 104. o.

^{xxiii} Ezen a ponton Kornai credo-ja teljes mértékben összecseng Keynes *Általános elméletének* nevezetes záró mondataival, és Fukuyama (1990) gondolataival is.

^{xxiv} Ld. erről részletesen Mihályi P.: *Jó úton járunk? Magyarország euróstratégiája*. *Közgazdasági Szemle*, 2005. júl.-aug.